

***bitig* Edebiyat Fakültesi Dergisi**

bitig Journal of Faculty of Letters

(Mevlevilik Geleneği ve Vefatının 475. Yılında Muğlalı
İbrahim Şâhidî (1470-1550) Özel Sayısı, Nisan 2025)

Üç Şârih Bir Şerh: Zâtî, Şâhî ve Fahrî'nin Gülşen-i Tevhîd Şerhi

Hasan DOĞAN

Doç. Dr.

Gümüşhane Üniversitesi

hasandogan143@gmail.com

0000-0002-5445-6746

Selami ŞİMŞEK

Prof. Dr.

Gümüşhane Üniversitesi

selamisimsek@gumushane.edu.tr

0000-0003-4417-1883

Araştırma makalesi/Research article

Geliş Tarihi/Received: 03.02.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 21.03.2025

Atıf/Citation

Doğan, Hasan ve Şimşek, Selami (2025), Üç Şârih Bir Şerh: Zâtî, Şâhî ve Fahrî'nin Gülşen-i Tevhîd Şerhi, *bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Mevlevilik Geleneği ve Vefatının 475. Yılında Muğlalı İbrahim Şâhidî (1470-1550) Özel Sayısı, Nisan 2025, 348-368.

Bu makale iThenticate, turnitin, intihal.net programlarından biriyle taranmıştır.
This article was checked by iThenticate, turnitin or intihal.net.

Öz

Bu makale, İbrahim Şâhidî Dede'nin (öl. 1550), Mevlânâ'nın (öl. 1273) *Mesnevî*'sinden seçtiği beyitlerle oluşturduğu *Gülşen-i Tevhîd* adlı eserin şerh geleneği içerisindeki yerini ele almakta ve bu esere yazılmış tercüme ve şerhlere odaklanmaktadır. Osmanlı dönemi tasavvufî edebiyat içerisinde önemli bir yere sahip olan *Gülşen-i Tevhîd*, *Mesnevî*'nin her cildinden 100 beyit seçilerek oluşturulmuş manzum bir şerhtir. Eser, hem içerik hem de yöntem açısından Osmanlı şerh geleneğinin dikkat çekici örneklerinden biri olup, döneminde başta Mevlevî kesimler olmak üzere sufi çevreler tarafından büyük ilgi görmüştür. Anadolu'da tasavvufî düşüncenin yaygınlaşmasında ve derinlemesine anlaşılmasında *Mesnevî* şerhlerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu çerçevede, *Gülşen-i Tevhîd* de farklı dönemlerde birçok şârih tarafından tercüme edilmiş ve açıklanmıştır. Osmanlı entelektüel çevrelerinde özellikle mutasavvıflar ve Mevlevîler arasında büyük bir ilgiyle karşılanan bu eser, Mevlânâ'nın öğretilerini daha anlaşılır hâle getirmeyi hedeflemiştir. Çalışmada, *Gülşen-i Tevhîd* için kaleme alınmış tercüme ve şerhlerden söz edilmiş ve Keşanlı Süleyman Zâtî (öl. 1761), Hüseyin Şâhî (öl. 1778) ve Fahrî Ahmed Efendi (öl. 1799) tarafından kaleme alınan şerh ele alınmıştır.

Süleyman Zâtî, *Gülşen-i Tevhîd*'i şerh etmeye başlamış, ancak eserini tamamlayamadan vefat etmiştir. Onun yarım bıraktığı bu çalışmayı, oğlu ve halifesi Hüseyin Şâhî devralarak devam ettirmiştir. Ancak ne yazık ki Hüseyin Şâhî de eseri tamamlayamadan hayata veda etmiştir. Şâhî'nin halifesi Fahrî Ahmed, hocasının müsveddelerini temize çekerken Şâhî'nin şerh ettiği 60 beyti içeren müsveddenin zarar görerek zayı olduğunu fark etmiş ve bu 60 beyti kendisi tercüme ve şerh ederek eseri tamamlamaya çalışmıştır. Böylece, üç farklı şârihin katkısıyla oluşmuş bu şerh, Osmanlı tasavvuf edebiyatında nadir görülen bir örnek teşkil etmektedir. Makalede, söz konusu üç şârihin hayat öyküleri, eser üzerindeki katkıları, şerhin yazılış süreci, mevcut nüshaları, içerik özellikleri ve kullanılan şerh metodu incelenmektedir.

Anahtar sözcükler: Mesnevî, Gülşen-i Tevhîd, Şerh, Zâtî.

Three Commentators (sharihs) One Commentary (sharh):

Dhâtî, Shâhî and Fakhri's Commentary (sharh) on Gulshen-i Tawhîd

Abstract

This article examines the place of Gulshen-i Tawhîd, a work composed by Ibrahim Shâhidî Dede (d. 1550) using selected verses from Mawlânâ's (d. 1273) Mathnawî, within the commentary (sharh) tradition and focuses on the translations and commentaries written for this work. Gulshen-i

Tawhîd, which holds a significant place in Ottoman Sufi literature, is a poetic commentary (sharh) created by selecting 100 verses from each volume of the Mathnawî. In terms of both content and methodology, the work represents one of the remarkable examples of the Ottoman sharh tradition. It attracted great interest, especially from Mawlavî circles and Sufi communities of the period. Mathnawî commentaries played a crucial role in the dissemination and deeper understanding of Sufi thought in Anatolia. Within this framework, Gulshen-i Tawhîd was translated and explained by various commentators (shârihs) over different periods. Highly regarded by Ottoman intellectuals, particularly among Sufis and Mawlavî, this work aimed to make the spiritual and philosophical teachings of Mawlânâ more accessible to readers. This study discusses the translations and commentaries written on Gulshen-i Tawhîd, focusing specifically on the commentaries by Suleymân Dhâtî (d. 1761), Huseyn Shâhî (d. 1778) and Fakhrî Ahmad Efendi (d. 1799).

Suleymân Dhâtî began writing a commentary on Gulshen-i Tawhîd, but he passed away before completing the work. His son, Huseyn Shâhî, took over the task and continued the commentary. However, he too passed away before completing the work. While transcribing his teacher's manuscripts, Shâhî's student, Fakhrî Ahmad, discovered that the manuscript containing the 60 verses Shâhî had commented on had been damaged and lost. To preserve the integrity of the work, he retranslated and commented on these 60 verses himself in an effort to complete the text. Thus, this commentary, shaped by the contributions of three different commentators, stands as a rare example in Ottoman Sufi literature.

In addition to exploring how various commentators translated and explained the work, this article contributes to the field by revealing the process of writing the commentary, the existing manuscript copies, its content characteristics, and the methodology employed.

Keywords: Mathnawî, Gulshen-i Tawhîd, Sharh, Dhâtî.

Giriş

Sözlüklerde “açma, ayırma; açıklama, yorumlama; bir şeyi açıklamak amacıyla yazılmış kitap; açık ve ayrıntılı anlatma”, “keşf etmek ve beyan etmek”, “müskil ve mübhem ü mahfî ma’kûlesini keşf ve izhâr eylemek, kesmek, açmak, fehmi eylemek, bîkr kızın bekâretini izale eylemek yahut hatunu arkası üzre yatırıp cimâ eylemek, bir şeyi bolartmak”, “açıklama, tanımlama, açma; edebî metinleri yorumlama, yorum; bir kelime ya da pasajın yorumunu yapmak”, “genişletme, bast etme yayma, kesme, açma, arz etme, îzâh, beyân, tevsî’, tafsîl, te’vîl, tefsîr” gibi anlamlarla açıklanan *şerh* kelimesinin terim anlamı ise; “bir metnin sırlarını, ince dikkatler gerektiren ifadelerini, içinde

barındırdığı nükteleri açıklama ve yorumlama; bu yolda yazılan kitap”, “bir edebî eseri, bir risaleyi veya bir kitabı kelime kelime açıp izah ederek, ihtiva ettiği bütün dil, anlam, sanat ve estetik özellikleri ile o eserin anlaşılmasını sağlamanın özlü bir ifadesi” şeklinde izah edilmiştir (Yılmaz, 2007, s. 271-272).

Edebiyat dünyasında önemli bir yere sahip olan şerh geleneği, özellikle klasik metinlerin daha iyi anlaşılması amacıyla kullanılan bir yöntemdir. Bu gelenek, İslam dünyasında özellikle Arap, Fars ve Osmanlı edebiyatlarında büyük bir öneme sahiptir. Şerh, bir metni daha anlaşılır hâle getirmek için açıklamalar ekleyerek, kelime ve terimlerin anlamlarını açarak ve metnin bağlamını detaylandırarak yapılan bir yorumlama faaliyetidir. Tasavvufî eserlerin şerh edilmesi ise bu alanda ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü tasavvufî eserler genellikle semboller, mecazlar ve derin anlamlar içermekte olup, bunların anlaşılması için açıklayıcı metinlere ihtiyaç duyulmaktadır. Tasavvufî metinlerin şerh edilmesinin temel nedeni, bu eserlerde kullanılan sembolik dilin açıklanarak okuyucuların eserleri daha iyi kavramasını sağlamaktır. Sufî düşüncenin derin anlamlar taşıyan ifadeleri, çeşitli mecazlar ve alegorilerle zenginleştirildiğinden, bu eserleri anlamak için ciddi bir birikim ve tecrübe gereklidir. Şerh sürecinde metnin literal anlamının yanı sıra, sufi düşüncenin derin boyutları da açığa çıkarılmaktadır. Şerhler, eserin yazarının maksadını anlamak için yazıldığı gibi, bazı durumlarda yeni düşünceler eklenerek eserin yorumlanmasına da olanak tanır.

Şairlerin ve mutasavvıfların yazdığı eserler, dönemin âlimleri tarafından ayrıntılı şekilde incelenmiş ve bu eserlerin anlamları açıklanarak geniş kitlelere ulaştırılmıştır. Bu bağlamda özellikle *Mesnevî*, *Dîvân-ı Hâfiz*, *Fıkıh-ı Ekber*, *Fusûsu'l-Hikem*, *Bostân*, *Gülistân*, *Gülşen-i Râz*, *Mantku't-Tayr* gibi eserler çeşitli dönemlerde pek çok şerhe konu olmuştur. Şerh edilmek istenen metinlerin yabancı bir dilde yazılmış olmaları şart değildir. Nitekim Türkçe kaleme alınmış tasavvufî mahiyetteki birçok manzum metin için de çok sayıda şerh yazıldığı görülmektedir. Örneğin Yûnus Emre, Niyâzî-i Mısırî, Eşrefoğlu Rûmî, Muhyiddin Üftâde, Sun'ullâh Gaybî, Nakşî, Murâdî, Azîz Mahmûd Hüdâyî, Ümmî Sinân, İsmail Hakkı Bursevî, Hacı Bayrâm-ı Velî, Hasan Sezâyî-i Gülşenî vb. şairler çeşitli Türkçe şiirleri şerh edilen şahsiyetlerdir (Ceylan, 2007, s. 55-112; Şimşek, 2023, s. 27-28; 2024, s. 14-23).

Kaynak metni Farsça olan ve Türkçe şerh yazılan tasavvufî-ahlakî metinlerin başında hiç şüphesiz *Mesnevî* gelmektedir. Mevlânâ'nın (öl. 1273) *Mesnevî*'si yüzyıllarca birçok şerhe konu olmuş ve defalarca *Mesnevî* tercümeleri yapılagelmiştir (Yılmaz, 2007, s. 280). Doğrudan *Mesnevî* şerhi kabul edilmese de kaynağı Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si olan şerhler biri de Muğlalı İbrahim Şâhidî Dede'nin (öl. 1550) *Mesnevî*'nin her cildinden yüzer beyit seçip beş beyit ekleyerek şerh etmek suretiyle yazmış olduğu *Gülşen-i Tevhîd* adlı eseridir. Bu çalışmanın odağındaki eser de manzum bir şerh *Gülşen-i*

Tevhîd'in şerhiyle ilgilidir. Bu bağlamda öncelikle çalışmada şerhin müellifi İbrahim Şâhidî Dede'nin hayatına değinilecek ardından *Gülşen-i Tevhîd* ile bu eser için kaleme alınmış tercüme ve şerhler ele alınacaktır.

Şâhidî İbrâhim Dede (öl. 1550) ve Gülşen-i Tevhîd

Şâhidî İbrâhim Dede'nin Hayatı ve Eserleri

Asıl adı İbrahim olan ve şîirlerinde Şâhidî mahlasını kullanan şair 875/1470 yılında Muğla'da dünyaya gelmiştir. Babası Muğla Mevlevîhanesi'nin şeyhlerinden Sâlih Hüdâyî Dede'dir. Babası vesilesiyle Mevlevî ve tasavvuf kültürü içerisinde dünyaya gelen Şâhidî, 18 yaşına kadar Muğla'da kalarak ilk eğitimini burada tamamlamıştır. Daha sonra İstanbul ve Bursa gibi dönemin önemli kültür merkezlerinde ilim tahsil etmiş akabinde derviş olma arzusuyla tekrar Muğla'ya dönmüştür. Şâhidî, Muğla'ya döndükten sonra bir kısmı Mevlânâ'nın (öl. 1273) soyundan gelen Bursa, Denizli, Kütahya ve Afyon'da bulunan bazı hocalardan tasavvufî terbiye alarak müfessir, muhaddis ve *Mesnevî* şârihi olmuştur. Müntesip olduğu hocası Divâne Mehmed Çelebi'nin (öl. 1544'ten sonra) vefatından sonra Muğla Mevlevîhanesi'nin şeyhliğini üstlenen Şâhidî, ömrünün sonunda değin burada irşat hizmetleriyle meşgul olmuştur (Çıpan, 2010, s. 273; Tan, 2013). Kimi araştırmacılara göre Muğla'da Mevlevîlik kültürünün yaygınlık kazanması İbrahim Şâhidî'nin buradaki hizmetlerine dayanmaktadır (Açıkgöz, 2007, s. 86). Her yıl mutat olduğu üzere Afyonkarahisar'da medfun olan şeyhi Divâne Mehmed Çelebi'nin kabrini ziyaret eden Şâhidî, vefatından önceki zon ziyaretinde uzun süre orada kalmış ve oğlu Şuhûdî'yi (öl. 1594) kendi yerine şeyh tayin ederek Muğla'ya göndermiştir. Kırk gün kadar Afyonkarahisar'da kalan Şâhidî 82 yaşında iken 957/1550 yılında burada vefat etmiştir. İlk olarak Afyonkarahisar'da hocası Divâne Mehmed Çelebi'nin ayak ucuna defnedilen Şâhidî, söz konusu mezarın tasfiyesi üzerine memleketi Muğla'da toprağa verilmiştir (Tan, 2013).

Hayatı boyunca resmî yahut gayr-ı resmî hiçbir görevde bulunmayan Şâhidî, ömrünü ilim ve Mevlevîlik yoluna vakfetmiş bir şahsiyettir. Velut bir şair olan Şâhidî, şîiri çoğunlukla Mevlevîlik adabı ve dinî öğretileri aktarmak için bir araç olarak kullanmıştır. Bu sebeple kimi tezkireciler şîirlerini başarılı bulmayıp Şâhidî'nin şairliğinin zayıf olduğunu naklederler. Öte yandan Şâhidî ve şîirleri üzerine kapsamlı araştırmalar yapan Mustafa Çıpan, şairin özellikle Türkçe şîirlerinin vezin, üslup, samimiyet ve kelime hazinesi açısından başarılı olduğunu belirtmektedir (Çıpan, 1985, s. XVIII). Şâhidî, Türkçe, Farsça ve Arapça olmak üzere üç dilde de eserleri bulunan bir şahsiyettir. Kaynaklar Şâhidî'nin 14 kadar eserinden söz etmektedir. Fakat bu eserlerden bazılarını nüshası şu ana kadar tespit edilememiştir (Tan, 2013; Şıra, 2022, s. 11-17). İbrahim Şâhidî'nin eserleri şunlardır:

- 1) *Türkçe Dîvân*, 2) *Mevlid* (Türkçe), 3) *Şerh-i Gülistân* (Türkçe), 4) *Gülşen-i Vahdet* (Türkçe), 5) *Tuhfe-*

i Şâhidî (Türkçe-Farsça), 6) *Farsça Dîvân*, 7) *Gülşen-i Tevhîd* (Farsça), 8) *Gülşen-i Esrâr* (Farsça), 9) *Gülşen-i İrfân* (Farsça), 10) *Tıraş-nâme* (Farsça), 11) *Işk-nâme* (Farsça), 12) *Risâle-i Âfâk u Enfûs* (Farsça), 13) *Sobbet-nâme* (Arapça), 14) *Müşâbedât-ı Şâhidiyye* (Arapça).

Gülşen-i Tevhîd Tercüme ve Şerhleri

Telif tarihi tam olarak bilinmemekle beraber 1529-1535 yıllarında kaleme alındığı düşünülen *Gülşen-i Tevhîd*, İbrahim Şâhidî'nin en çok rağbet gören eserleri arasındadır. Söz konusu eser Mevlânâ'nın (öl. 1273) *Mesnevî*'sinin her bir cildinden 100 beyit seçilmek suretiyle toplamda 600 beytin konu edildiği manzum bir şerhtir. Şâhidî Dede, *Gülşen-i Tevhîd*'de *Mesnevî*'den seçmiş olduğu her bir beyti beşer beyitle şerh ederek açıklamıştır. *Mesnevî*'den seçilen beyitler olay anlatan yahut örnek getiren beyitlerden ziyade anlam ve hikmet derinliği olan beyitlerdir (Açıkgöz, 2007, s. 89). 98 beyitlik manzum bir dîbâceyle başlayan *Gülşen-i Tevhîd*, *Mesnevî*'den iktibas edilen beyitlerle birlikte 3700 beyit kadardır. Bahis konusu eser, Osmanlının model metinleri arasındadır. Nitekim *Gülşen-i Tevhîd*, dönemin edebî muhitlerinde ve sufi çevrelerince çokça rağbet görmüştür. Türk ve dünya kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshasının bulunması bu iddiayı destekleyen önemli bir veridir. *Gülşen-i Tevhîd* ilk olarak Serezli Ahmed Niyâzî (öl. 1900) tarafından 1881 yılında Arap harfleriyle İstanbul'da neşredilmiştir (Tan, 2013; Tanç, 2021). Çeşitli zamanlarda tercüme ve şerhleri de yapılan *Gülşen-i Tevhîd*'in bilinen tercüme ve şerhleri şunlardır:

Gülşen-i Tevhîd Tercümeleri

Mevcut bilgilerimize göre *Gülşen-i Tevhîd*'in üç tercümesi bulunmaktadır. Bu tercümelerden biri XVIII. asırda kaleme alınmışken diğer ikisi XX. asırda yazılmışlardır. Bahis konusu tercümeler ve mütercim/müellifleri aşağıdaki gibidir:

Abdullah Salâhî Tercümesi

Güncel bilgilerimize göre *Gülşen-i Tevhîd* tercümelerinin ilki, Salâhî mahlasıyla meşhur Halvetî-Uşşâkî şeyh ve şairlerinden Abdullah Salâhaddîn Efendi'nin (öl. 1783) kaleme almış olduğu eserdir. Mütercimi Salâhî tarafından *Terceme-i Gülşen-i Tevhîd* şeklinde isimlendirilen eserin 1783 yılından önce telif edildiği düşünülmektedir. *Terceme-i Gülşen-i Tevhîd*, manzum bir tercüme olması yönüyle de dikkat çekicidir. 3788 beyitten müteşekkil olan *Terceme-i Gülşen-i Tevhîd*, Hüseyin Şıra tarafından kapsamlı bir incelemeyle birlikte, tespit edilebilen iki nüsha üzerinden yeni harflere aktarılmıştır (2022, s. 18-483).

Afif Tektaş Tercümesi

XX. asrın münevverlerinden olan ve Mevlevî Münir Çelebi ile tanışarak tasavvufa yönelen Afif Tektaş (öl. 1980) tarafından Arap harfleri ve rîk'a hatla iki defter hâlinde kaleme alınan söz konusu tercüme, kaynak metne sadık kalınarak mensur olarak yazılmıştır. Tektaş, eserinde *Mesnevî*'den

alıntılanan beyitlerin tercümesinde İsmail Rusûhî Ankaravî'nin (öl. 1631) *Mesnevî* şerhinden yararlanmıştır. 1533 yılında istinsah edilen *Gülşen-i Tevhîd* nüshasının esas alındığı söz konusu tercüme Mustafa Çiçekler tarafından hazırlanarak yeni harflerle neşredilmiştir (2012).

Midhat Baharî Beytur Tercümesi

Gülşen-i Tevhîd şerhlerinden üçüncüsü ise yakın dönem Mevlevî şeyh ve şairlerinden olan Midhat Baharî (öl. 1971) tarafından kaleme alınmıştır. İlk olarak 1967 yılında daha sonra ise 2002 yılında neşredilen söz konusu tercüme Afif Tektaş tercümesi gibi mensur bir tercümedir. Midhat Baharî, *Gülşen-i Tevhîd*'i tercüme ederken Ahmed Niyâzî neşrini esas almıştır (Beytur, 2002, s. 10).

Gülşen-i Tevhîd Şerhleri

Daha önce ifade edildiği üzere Osmanlı toplumunda hassaten sufi çevrelerce rağbet gören metinler arasında yer alan *Gülşen-i Tevhîd*, bu rağbete bağlı olarak farklı dönem ve şârihlerce şerh edilmiştir. *Gülşen-i Tevhîd*'in şu an için bilinen üç şerhi bulunmaktadır. Söz konusu şerhler şunlardır:

Mahmûd Hulvî Şerhi: *Bülbül-i Temcîd*

Mevcut bilgilerimize göre *Gülşen-i Tevhîd*'e yazılan ilk şerh olan *Bülbül-i Temcîd*, XVII. yüzyıl Halvetî şeyh ve şairlerinden olan Mahmud Hulvî Efendi (öl. 1653-54) tarafından kaleme alınmıştır. Şu an için tek nüshası tespit edilen eserin giriş kısmında Hulvî, "...Bu şerh-i latîfün ismini **Bülbül-i Temcîd** tesmiye itdim."

diyerek yazmış olduğu şerhin özel adını açıkça belirtir (Hulvî, 1049, s. 2a). Eser sonunda yer alan kayıta belirtildiği üzere Hulvî, *Bülbül-i Temcîd* adlı şerhini 28 Rebiulevvel 1049/29 Temmuz 1639 tarihinde tamamlamıştır (Hulvî, 1049, s. 199a). 200 varak kadar olan *Bülbül-i Temcîd*'in tespit edilebilen tek nüshası Vatikan Kütüphanesi Türkçe Yazmaları arasında Vat. Turc. 276 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.¹

Keşanlı Süleyman Zâtî, Fahrî Ahmed ve Hüseyin Şâhî'nin Şerhi

XVIII. yüzyıl Celvetî şeyh ve şairlerinden Süleyman Zâtî'nin (öl. 1761) başlayıp oğlu Hüseyin Şâhî (öl. 1778) ve bu zatın halifesi Fahrî Ahmed'in (öl. 1799) ikmal ettiği söz konusu şerh aşağıda etraflıca ele alınacaktır.

Hemdem Çelebi Şerhi: *Hadîkatü'l-Ma'rife*

XIX. asır Mevlevî şeyh ve şairlerinden Mehmed Sa'îd Hemdem Çelebi (öl. 1859) tarafından kaleme alınan şerhin şu an için bilinen tek nüshası bulunmaktadır. Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları arasında "1348 Genel S 7079" özel arşiv numarasıyla kayıtlı olan şerh, temin edilememiştir. Dolayısıyla buradaki değerlendirmeler ilgili kütüphanenin katalogundan hareketle yapılmıştır. Söz konusu katalogda belirtildiği üzere Hemdem Çelebi şerhine 20 Muharrem 1255/8

¹ Mahmûd Hulvî Efendi'nin (öl. 1653-54) *Bülbül-i Temcîd* adlı *Gülşen-i Tevhîd* şerhi, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim elamanlarından Furkan Ustakurt tarafından doktora tezi olarak çalışılmaktadır.

Nisan 1839 tarihinde başlamıştır. Öte yandan katalog kaydında *Hadîkatü'l-Ma'rife* adlı *Gülşen-i Tevhîd* şerhinin manzum-mensur karışık bir mecmuanın 1-31 varakları arasında kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Bu bilgi, söz konusu şerhin bir hayli eksik olduğunu düşündürmektedir (Abdülazîz & et-Tırâzî, 1987, s. 346).

Zâtî, Şâhî ve Fahrî'nin *Gülşen-i Tevhîd* Şerhi

Şârihler Hakkında

Keşanlı Süleyman Zâtî Efendi (öl. 1761)

XVIII. yüzyılın mutasavvîf şairlerinden olan Zâtî, 1095/1684 yılında Gelibolu'da doğmuştur. Asıl adı Süleyman olan ve şiirlerinde Zâtî mahlasını kullanan şair, *Miftâhu'l-mesâ'il* adlı eserinde Gelibolulu olduğunu açıkça ifade etmesine karşın kaynaklardan bazıları Bursalı bazıları ise Keşanlı olduğunu bildirmişlerdir. Zâtî'nin Bursalı olarak gösterilmesi eğitimi ve tasavvufî terbiyesini bu şehirde tamamlamış olması; Keşanlı olarak anılması ise bu beldeye yerleşerek bir tekke kurması ve ömrünün geri kalanını burada geçirmesiyle ilgilidir (Şimşek, 2010, s. 110; 2021, s. 43). Ailesi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız Süleyman Zâtî'nin kimi kaynaklarda Halime isminde bir zevcesi ile Hüseyin Şâhî Efendi olarak bilinen bir oğlu olduğu bildirilmiştir (Şimşek, 2021, s. 44). İlk eğitimi nerede ve kimlerden aldığı bilinmeyen Zâtî, eğitim hayatını ve tasavvufî terbiyesini büyük oranda Bursa'da tamamlamıştır. Celvetiyye tarikatının Hakkıyye kolunun kurucusu olan Şeyh İsmail Hakkı Bursevî'ye intisap ederek tasavvuf cezbese tadan şair, zâhirî ve bâtinî ilimleri mürşidi İsmail Hakkı'dan tahsil etmiştir. Süleyman Zâtî Efendi, Celvetiyye âdâb ve erkânını İsmail Hakkı'dan tekml etmiş ve böylelikle Celvetiyye tarikatına girmiştir. Böyle olmasına rağmen Zâtî'nin hayatıyla ilgili bilgi barındıran bazı biyografik kaynaklarda sehven Halvetî olduğu nakledilmiştir ki mevcut bilgilerimize göre bunu doğru kabul etmek mümkün değildir.

Eğitimi tamamlandıktan sonra İsmail Hakkı'dan hilafet alan Zâtî, hocasının işareti üzerine önce Gelibolu'ya ardından ise Keşan'a giderek irşat faaliyetlerinde bulunmuştur (Şimşek, 2020, s. 201). Keşan'da kurmuş olduğu tekkede ömrünün sonuna kadar hizmetlerine devam eden Zâtî Efendi, 22 Cemaziyevvel 1175/19 Aralık 1761 tarihi Cumartesi günü vefat etmiştir. Vefatı esnasında 80 yaşlarında olan Zâtî, kendi ismiyle anılan tekkenin haziresine defnedilmiş fakat türbe günümüze ulaşmamıştır (Şimşek, 2021, s. 67).

Celvetî şeyhi olan Süleyman Zâtî, çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, edebî ve dinî muhtevalı çeşitli eserler kaleme almıştır. Zâtî'nin şu ana kadar tespit edilen eserleri şunlardır: 1) *Dîvân* (Türkçe), 2) *Sevânibu'n-nevâdir fî Ma'rifeti'l-anâsır*, 3) *Miftâhu'l-mesâ'il ve Misbâhu'l-mahâ'il*, 4) *Şerh-i Kasîde-i Ferîde li-İsmâ'il Hakkî*, 5) *Şerh-i Mu'ammâ-yı Nakşî Tercüme-i Hazret-i Zâtî*, 6) *Risâle fî Mebde-i İnsân*, 7) *Şerh-i*

Gülşen-i Tevhîd. Bu eserlerin yanı sıra Süleyman Zâtî Efendi'ye nispet edilen *Tercüme-i Kasîde-i Bürde* ve *Mevlîd* adlı eserler de bulunmaktadır.

Hüseyin Şâhî Efendi (öl. 1778)

Süleyman Zâtî Efendi'nin Halime Hanım adlı zevcesinden dünyaya gelen Hüseyin Şâhî'nin doğum tarihi belli olmamakla beraber günümüzde Edirne iline bağlı bir ilçe olan Keşan'da doğmuştur. Gülşenî şairlerden Nazîr İbrahim Efendi (öl. 1774-75), Hüseyin Şâhî'nin sakal bırakması üzerine kaleme almış olduğu yedi beyitlik tarih manzumesinde Celvetiyye tarikatının önderlerinden Zâtî-zâde Şâhî Efendi'nin 1752 yılında sakal bıraktığını bildirmektedir:

“Tarîk-i Celvetiyye pîşvâsı
Cenâb-ı Şeyh Zâtî-zâde Şâhî
(...)
Edip irsâl-ı lihye ol ser-efrâz
Hat-âver oldu gördü rû-yı mâhı

Çü kıldı sünnet icrâ lutf-ı Hak'la
Mu‘azzez hem mükerrem kıl ilâhî

Cemâli rû-nümâ târîhi için
Hümâyûn-bâd-ı hatt-ı hüsn-i Şâhî” [1165/1752] (Şimşek, 2021, s. 61, 2022b, s. 698)

1752 yılında sakal bıraktığı ve 1778 yılında vefat ettiği bilinen Şâhî'nin, bu iki veriden hareketle XVIII. asrın başlarında doğduğunu söylemek mümkündür. İlk eğitimini babasından alan Şâhî, tasavvufî terbiyeyi de babası Zâtî Efendi'den tahsil etmiştir ve babasının 1175/1761 yılında vefat etmesi üzerine yerine şeyhlik makamına oturmuştur. Hüseyin Şâhî Efendi'nin kardeşleri, eşi ve çocukları ile ilgili fazla bilgi olmamakla birlikte kimi silsilenâmelerde yer alan verilerden hareketle Muhammed Şemseddin Efendi adlı bir oğlunun olduğu düşünülmektedir. Nitekim kaynaklar Hüseyin Şâhî'nin vefatı üzerine yerine oğlu Şeyh Muhammed Şemseddin Efendi'nin oturduğunu bildirmektedir. Aşağıda üzerinde duracağımız Fahrî Ahmed Efendi'nin de mürsidi ve hocası olan Hüseyin Şâhî Efendi, 1192/1778 yılında Keşan'da vefat etmiştir (Şimşek, 2020, s. 266; 2021, s. 60; 2022b, s. 691).

Cevletî tarikatının önde gelen şeyhlerinden olan ve kemâl ve marifet sahibi bir şahsiyet olduğu bildirilen Hüseyin Şâhî, hayatı boyunca Keşan ve Şarköy gibi beldelerde irşat hizmetlerinde bulunmuştur. Şairlik yönü de bulunan ve şiirlerinde “*Şâhî*” mahlasını kullanan Hüseyin Efendi'nin

manzum bir eserin olup olmadığı şu an için bilinmemektedir (Şimşek, 2022b, s. 701). Hüseyin Şâhî Efendi'nin şu an için bilinen tek eseri, babası ve müşşidi Süleyman Zâtî Efendi'nin yarım bıraktığı *Gülşen-i Tevhîd*'e yazdığı şerhidir.

Fahrî Ahmed Efendi (öl. 1799)

Hayatı hakkında fazla malumata sahip olmadığımız Fahrî Ahmed Efendi'nin hayatı ile alakalı bilgi barındıran kaynaklar birbirinin tekrarı mahiyetinde sınırlı bilgiler sunmaktadırlar. Doğum tarihi bilinmeyen Fahrî'nin asıl adı Ahmed, lakabı ise Fahreddîn'dir. Gelibolu yakınlarında bulunan ve günümüzde Tekirdağ'a bağlı bir ilçe olup Şarköy ismiyle bilinen Şehr Köyü'nde dünyaya gelen Fahrî, Celvetî tarikatı şeyhlerinden Süleyman Zâtî Efendi'nin müritlerindendir (Aslan, 2008, s. 125; Ünal, 2013). Süleyman Zâtî'nin vefatından sonra oğlu Hüseyin Şâhî Efendi'ye bağlanarak halifesi olmuştur. Şarköy halkıyla yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle İstanbul'a gelerek Fatih Müftü Hamamı Mahallesi'ndeki Zenbilli Ali Çelebi Mescidi yakınlarında bulunan evinde inzivaya çekilmiş 1214/1799 yılında burada vefat etmiştir. Kabri, Kasımpaşa'da Ali Efendi Dergâhı haziresi içerisinde. Fakat söz konusu dergâh istimlak edilerek tersane topraklarına dâhil edildiğinden şu an için mevcut değildir (Şimşek, 2020, s. 273).

Şair ve şârihliğinin yanı sıra iyi bir hattat da olan Fahrî Ahmed Efendi'nin eserleri şunlardır: 1) *Dîvân*, 2) *Müftî Baba'nın Yunus Emre Tarzındaki Nutkunu Şerh*, 3) *Kasîde-i Fahrî Efendi (Şerh-i Elif-nâme)*, 4) *Kasîde-i Sulûk*, 5) *Vâridât*, 6) *Gülşen-i Tevhîd Şerhi* ve 7) *Şerh-i Şâhidî* (Şimşek, 2020, s. 274; Ünal, 2013; Kulaksız, 2022).

Zâtî, Şâhî ve Fahrî'nin Gülşen-i Tevhîd Şerhi

Yukarıda da ifade edildiği üzere Süleyman Zâtî Efendi, Şâhidî İbrahim Dede'nin *Gülşen-i Tevhîd* mesnevisini şerhe başlamışsa da eserin tamamlayamadan vefat etmiştir. Zâtî'nin vefatından sonra oğlu ve halifesi Hüseyin Şâhî Efendi, babasından kalan *Şerh-i Gülşen-i Tevhîd*'i tamamlamaya çalışmış ve eserin müsveddelerini halifesi ve öğrencisi Fahrî Ahmed Efendi'ye vererek müsveddeleri temize çekmesini istemiştir. Şâhî'nin vefatına yakın bir dönemde gerçekleşen bu hadisenin akabinde Hüseyin Şâhî Efendi vefat etmiştir. Bir müddet sonra söz konusu eseri temize çekmeye karar veren Fahrî Ahmed, müşşidinin kendisine verdiği müsveddelerden 60 beyti ihtiva eden kısmın zarar görerek zayı olduğunu fark eder. Bunun üzerine Fahrî Ahmed, bahis konusu 60 beyitlik kısmı bizzat tercüme ve şerh eder. Böylelikle *Gülşen-i Tevhîd*, başı Zâtî, ortası Fahrî ve sonu Şâhî tarafından olmak suretiyle üç şârih tarafından şerh edilmiş olur. Burada bazı kaynaklarda ve çalışmalarda tekrar eden birtakım yanlışları/yanlış anlamaları da düzeltmek gerekmektedir. Şöyle ki Süleyman Zâtî Efendi ve Fahrî Ahmed Efendi'nin biyografilerini içeren kimi kaynaklarda Zâtî ve Fahrî'nin Şâhidî Dede'nin *Gülşen-i Vahdet* adlı eserine şerh yazdıkları belirtilmiştir (Bursalı Mehmed Tâhir, 2016, s. 75; Hüseyin

Vassâf, 2006, s. 93). Sonraki dönemlerde yapılan kimi çalışmalarda da aynı yanlış bilgi tekrar edilmiştir (Aslan, 2008, s. 128; Şimşek, 2010, s. 111; Ünal, 2013; Arslan, 2014). Oysa söz konusu şerhin gerek Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu 3435 numaradaki nüshasında (vr. 1a) gerekse Fahrî Ahmed Efendi tarafından eklenen şerhin İstanbul Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdaî Efendi Koleksiyonu 1254 numaradaki nüshasında (vr. 50b) açık bir şekilde *Şerh-i Gülşen-i Tevhîd* ifadesi yer almaktadır (Şimşek, 2022c). Düzeltmesi gereken bir diğer yanlış ise bu makalenin odağındaki şerhin kimi çalışmalarda Zâtî ve Fahrî'ye atfedilmesidir (Yazar, 2011, s. 479; Şimşek, 2022a; 2022c). Nitekim aşağıda etraflıca ele alınacağı üzere çalışmaya konu *Şerh-i Gülşen-i Tevhîd*, Süleyman Zâtî, Fahrî Ahmed ve Hüseyin Şâhî tarafından olmak üzere üç şârihin şerhini ihtiva etmektedir.

Nüsha Bilgileri

Şu anki bilgilerimize göre Süleyman Zâtî Efendi'nin başladığı, Hüseyin Şâhî ve Fahrî Ahmed Efendi'lerin tamamladığı yani her üç şahsiyetin şerhini içeren eser tek nüsha konumundadır. Söz konusu şerh, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu 3435 numarada *Şerh-i Gülşen-i Tevhîd* ismiyle kayıtlıdır. Söz konusu nüshanın 1b-89a sayfaları arasındaki kısım Süleyman Zâtî'nin, 89b-107a sayfaları arasındaki kısım Fahrî Ahmed'in ve 107a-294a sayfaları arasındaki bölüm ise Hüseyin Şâhî Efendi'nin şerhini içermektedir. Öte yandan Fahrî Ahmed Efendi'nin ekleme yaptığı bölüm, şairin *Dîvânı*'nın kayıtlı olduğu bir yazmanın sonuna ilave edilmiştir. Fakat bu nüsha, sadece Fahrî'nin ekleme yaptığı 60 beyitlik şerhi kapsamaktadır. Bahis konusu nüsha Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdaî Efendi Koleksiyonu 1254 numarada kayıtlı *Fahrî Celvetî Dîvânı*'nın sonunda 55b-61a varakları arasındadır. Burada yanlış ve eksik katalog kayıtlarından kaynaklanan bir hatayı da düzeltmek istiyoruz. Şöyle ki, Süleyman Zâtî'nin hayatı ve eserleri üzerine kapsamlı araştırmalar yapan Selami Şimşek, ilgili çalışmalarında Fahrî Ahmed Efendi'nin şerhinin dört nüshası olduğunu belirtmişlerdir (2021, s. 85). Oysa daha sonra, bilgileri verilen nüshalar temin edilmiş ve çalışmada Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi Y 0-303/17 numarada gösterilen nüshanın bazı Farsça beyitlerin şerhini içeren bir eser; Vatikan Kütüphanesi Vat. Turc. 276 numarada kayıtlı nüshanın ise yukarıda değinilen Hulvî Efendi'nin *Bülbül-i Temcîd* adlı *Gülşen-i Tevhîd* şerhi olduğu görülmüştür.

Bir Şerhe Sığmayan Üç Ömür: *Şerh-i Gülşen-i Tevhîd*'in Yazım ve İstinsah Serüveni

Üç şârih tarafından kaleme alınmış olması itibarıyla Türk edebiyatının ilginç örnekleri arasında yer alan *Şerh-i Gülşen-i Tevhîd*'in eldeki tek nüshası yukarıda değinildiği üzere Fahrî Ahmed Efendi'nin istinsah ettiği nüshadır. Söz konusu nüshada Fahrî Ahmed, eserin hangi bölümlerinin kime ait olduğunu da belirtir. Buna göre 1b-89a varakları arasındaki kısım Süleyman Zâtî Efendi'nin kaleme

almış olduğu şerhtir. 17 beyitlik Farsça bir manzume ile şerhine başlayan Zâtî, devamındaki mensur mukaddimede eseri kaleme alma nedenlerine değinmektedir. Burada belirtildiği üzere Süleyman Zâtî, Edirne’de bulunan marifet, hikmet ve güzel ahlak sahibi Ârif Ahmed Efendi adlı bir zatın ricası üzerine *Gülşen-i Tevhîd*’i şerh etmeye başlamıştır. Şu kadar var ki Zâtî Efendi’nin aşağıda nakledildiği üzere “manevi evladımız” diyerek aralarındaki yakınlığa işaret ettiği ve aynı zamanda edip olarak tavsif ettiği bahis konusu şahsiyetin kim olduğu şu an için malumumuz değildir:

“(…) Pes ma’lûm ola ki bu tercümân-ı zebân-ı murgânun ve bu gevher-feşân-ı zümre-i ehl-i ‘îrfânun te’lîf ü terkîbine bâ’is ü bâdî oldur ki erbâb-ı ma’ârifden ve ashâb-ı letâyifden bir sâhib-i zekâ beyne’l-akrân envâ’-ı ma’ârifle yektâ ve fehm ü firâsetde bî-hemtâ mekârim-i ahlâk ile ârâste ve merâsim-i enfûs ü âfâkda pîraste edîb-i lebîb zübde-i ehl-i tarîkat ve ‘umde-i ehl-i hakikat medîne-i Edirne hamâha’llâhü te’âlâ ‘anî’l-beliyyetide **‘Ârif Ahmed Efendi** demek ile ma’rûf zeber-i fıkha(?) evlâd-ı ma’nevîmizden olmagın bu hakîr-i pür-taksîrden iltimâs-ı tercümân-ı Müfredât-ı Mesnevî-i Ma’nevî eylediklerinde anların iltimâsına icâbet ü ser-hâme-i ‘ale’l-evrâk ikâmet ve Hudâ-yı Bîçûndan isti’ânet birle tahrîr-i nizâma şurû’ ve takdîr-i merâma rûcû’ olundı ve billâhî’t-tevfîk (...)” [2a]

Zâtî, bu mukaddimenin devamında şerhin kaynağı konumundaki *Gülşen-i Tevhîd* ve Şâhîd’den de söz ederek şerhine başlar. Zâtî Efendi’nin şerhini ihtiva eden bölüm 89a sayfasında nihayete erer. Bu kısmın sonunda yer alan kayıta bu noktaya ulaştığında Zâtî Efendi’nin vefat ettiği nakledilmiştir: “(...) Kutbu’r-Rabbânî ve’l-gavsu’s-Samedânî ve’l-heykelü’n-nûrânî hazret-i pîr-i rûşen-zamîr eş-Şeyh Süleymân ez-Zâtî el-Keşanî hazretleri işbu mahalle resîde vü şerhu’l-kitâb-ı mezbûr-ı mebrûrdan dest-i keşîde buyurup bu cihân-ı bî-sebâtdan izhâr-ı melâl ü ârzû-yı cemâl-i Lâ-yezâl ile cânib-i bekâya irtihâl ve kurb-ı cenâb-ı Kibriyâya tahrîk-i perr ü bâl buyurmuşlardır.” [89a]

Süleymân Zâtî’nin bu şekilde şerhini ikmâl edemedi vefat etmesi üzerine oğlu Hüseyin Şâhî Efendi, *Gülşen-i Tevhîd*’in kalan kısmını şerh etmeye çalışmış ise de şerhi tamamlaya onun da ömrü yetmemiştir. Nitekim Fahrî Efendi’nin bildirdiğine göre Şâhî, vefatına yakın bir zaman diliminde babası Süleyman Zâtî ve kendisinin şerhini içeren müsveddeleri öğrencisi ve halifesi Fahrî Ahmed’e vererek eseri temize çekmesini tavsiye etmiştir. Hüseyin Şâhî Efendi’nin vefatına yakın bir zamanda gerçekleşen bu isteğin ardından Şâhî vefat etmiş olmalıdır. Zira Fahrî Ahmed, aradan zaman geçtiği için kendisine verilen müsveddelerden bir kısmının zarar görerek telef olduğunu vurgulamaktadır. Şâhî’nin şerh ettiği kısımla ilgili olan bu kayıp, *Gülşen-i Tevhîd*’in 60 beyitlik bölümünü kapsamaktadır. Söz konusu zarar ve eksikten kendisini sorumlu gören Fahrî Ahmed, 60 beyitlik bu kısmı tercüme ve şerh ederek hocasının emrini yerine getirmeye çalışmış ve müsveddeleri temize çekmiştir. Fahrî, tüm bu bilgileri kendi tercüme ve şerhinin yer aldığı kısımda şu şekilde nakletmektedir:

“(…) Şeyh Süleymân ez-Zâtî el-Keşanî kuddise sırrahü’l-‘azîzü’s-subhânî hazretleri cenâb-ı Şâhîdî ‘aleyhi’r-rahmetü’l-Hâdînün *Gülşen-i Tevhîd* ismiyle müsemma kitâb-ı mantıku’t-

tayrların silk-i şerh ü tercümeğe keşîde ve işbu mahalle resîde olduklarında murg-ı rûh-ı pür-fütûhları lâne-i tenden pervâz ve âşiyân-ı bî-nişânda mekân-sâz ba'dehû pîr-i münîr-i hûşîd-tedbîr vâdi-yi gurbet ü firkatde feryâd-res ü dest-gîrüm 'azîz müşarun ileyhün veled-i 'âlî-nejâdları *Şeyh Hüseyin eş-Şâhî* kaddesa'llâhu esrârahû hazretleri dahî 'Olsa tekerrür egerçi tecelliyât-ı Hudâ / Dirdüm ki Zâtî bir durur ammâ zuhûr iki" mâ-sadakı 'el-veledü sırru ebîhi' [evlat, babanın sırrıdır] eser-i güher-bârına ittibâ' vü iktidâ'en kitâb-ı mezkûr-ı mebrûrî terkîm ü tercîm ve karîb-i irtihâllerinde tebyûzin bu efkaru'l-verâ *Fahrî*-i bî-nevâ bendelerine tavsiye ve müsveddât-ı muharrereyi mübârek dest-i kerem-i peyvestleriyle egerçi yedüme i'tâ buyurmuşlar idi. Lâkin kitâb-ı mebrûrun altmış 'aded mikdârı tercüme ebyâtı bi-emrî'llâhî'l-Mennân murûr-ı ezmân ile kazâ-zede vü telef-kerde olmagın ol zât-ı 'îrfân ü vech-i pâk-i esrâr-ı merdânda her mânend-i dü-ebruvân-ı Hak yiv olan(?) 'azîzân-ı muhteremân beynlerine bu siyeh-rû misâl-i hâl-i Hind ü tavassut u ser-fürû ve rûhâniyetlerinden müstemid olduğım hâlde sarf-ı nakdîne-i bizâ'a-i müzcât ile şerh-i tercümeğe şürû' kılınan ebyât-ı mezkûre mebrûredür (...)" [89b-90a].

Yukarıda iktibas olunan nakilden sonra Fahrî Ahmed'in 60 beyti tercüme ve şerh ettiği kısım gelmektedir. Eserin 89b-107a sayfaları arasındaki bu bölümden sonra Fahrî Ahmed, bir kayıt düşerek eserin sonraki kısmının Hüseyin Şâhî Efendi tarafından şerh ve tercüme edilen beyitleri ihtiva ettiğini belirtmektedir: "(...) *Şeyh Süleymân eş-Zâtî el-Keşanî el-Celvetî* hazretlerinin veled-i 'âlîleri *Şeyh Hüseyin eş-Şâhî* hazretlerinin şerh u tercüme şürû' buyurdıkları ebyât-ı kitâb-ı mezkûr-ı mebrûrdur ki ber-vech-i âtî zikr ü ketb olunur (...)" [107a].

Eserin yukarıda nakledilen kayıttan sonraki bölümü, yani 107a-294a sayfaları arasındaki kısım Hüseyin Şâhî'nin şerhini içermektedir. Fakat son sayfada yer alan "*Temmetü'l-müfredâtî'l-cildi's-sâlis bi-hamdillâh*" [294a] ifadesi eldeki nüshanın eksik olduğuna işaret etmektedir. Bu durumda, Hüseyin Şâhî Efendi'nin de babası gibi *Gülşen-i Tevhîd* şerhini tamamlamadan vefat ettiğini söylemek mümkündür. Fakat burada zayıf da olsa, Hüseyin Şâhî'nin şerhi tamamladığı ve müsveddeleri Fahrî Ahmed Efendi'ye verdiği fakat Fahrî'nin müsveddelerin tamamını temize çekememiş yahut eldeki nüshanın son kısmındaki sayfaların kopmuş olabileceği şeklinde ihtimaller de belirmektedir. Öte yandan şerhin tamamını içeren başka bir nüshanın olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Lakin eldeki veriler şu aşamada, Zâtî, Fahrî ve Şâhî Efendi'lerin şerhini içeren *Şerh-i Gülşen-i Tevhîd*'in eksik olduğunu göstermektedir.

Muhteva Özellikleri ve Şerh Metodu

Yukarıda ifade edildiği üzere *Şerh-i Gülşen-i Tevhîd*'in ilk bölümü Süleyman Zâtî'nin şerhini içermektedir. Zâtî Efendi, 17 beyitlik Farsça bir manzumeden sonra eserin yazılma sebeplerine değinerek *Gülşen-i Tevhîd*'i beyit esasına göre sırayla şerh eder. Aynı yöntemi Fahrî Ahmed ve Şâhî Efendi de takip etmiştir. Yani esasen bu iki isim, Zâtî'nin açmış olduğu yoldan devam ederler. Öte yandan Fahrî Ahmed ve Şâhî Efendi, yarım kalmış bir şerhi tamamlama düşüncesinde

olduklarından yazmış oldukları şerhler için mukaddime yahut sebep-i telif gibi kısımlara yer vermezler. Bununla beraber Fahrî Ahmed, yukarıda aktarıldığı üzere şerhi yazma sebebini kısa mensur bir girişle dile getirmektedir.

Bilindiği üzere *Gülşen-i Tevhîd*, Mevlânâ'nın (öl. 1273) *Mesnevî*'sinin her cildinden yüzer beyit seçilerek şerh edilmesi yoluyla oluşturulmuş bir eserdir. Bu sebeple *Gülşen-i Tevhîd*'in bölümleri “Müfredât-ı Cild-i Evvel, ...Sânî” vb. şekilde isimlendirilmiştir. Aynı bölümlendirmeler, *Şerh-i Gülşen-i Tevhîd*'de de karşımıza çıkmaktadır. Fakat eldeki şerhin, üç farklı şârih tarafından kaleme alınmış olması, kimi bölümlerin iki veya üç şârih tarafından da açıklanmasına neden olmuştur. Örneğin, *Gülşen-i Tevhîd*'in Müfredât-ı Cild-i Evvel başlıklı bölümü yalnızca Süleyman Zâtî tarafından şerh edilmişken Müfredât-ı Cild-i Sânî başlıklı ikinci bölümü ise Zâtî, Fahrî ve Şâhî olmak üzere üç şârihin şerhini de içermektedir. Eserin Müfredât-ı Cild-i Sâlis adlı üçüncü bölümü de sadece Hüseyin Şâhî şerhini kapsamaktadır. Meselenin daha iyi anlaşılması adına bu durum şu şekilde tablolastırılabilir:

Bölüm	Şârih	Varak
Müfredât-ı Cild-i Evvel	Zâtî	1b-76b
Müfredât-ı Cild-i Sânî	Zâtî – Fahrî - Şâhî	76b-178a
Müfredât-ı Cild-i Sâlis	Şâhî	178b-294a

Tablo 1. Şerh-i Gülşen-i Tevhîd'in bölümleri ve şârihleri

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere ilk olarak şerhe başlayan Zâtî'dir. Zâtî, *Gülşen-i Tevhîd*'in ilk bölümü ile ikinci bölümünden bir kısmını şerh ettikten sonra vefat eder. Zâtî'nin bıraktığı yerden sonraki 60 beyit de Fahrî Ahmed tarafından şerh edilir fakat eserin ikinci bölümünün şerhini tamamlamak ve *Gülşen-i Tevhîd*'in üçüncü bölümünü şerh etmek Hüseyin Şâhî Efendi'ye nasip olur. Her üç şârihin şerh metodu da birbirine benzemektedir. Şöyle ki, şârihler önce şerhi yapılacak beyti kaydetmişler ardından ise beyti birebir tercüme etmiş ve anlatılmak istenen/murat edilen manayı izah etmeye çalışmışlardır. Şârihler beyitleri tercüme ve şerh ederlerken zaman zaman beyitte geçen kelimelerin kökenleri ve gramatiksel yapısı hakkında da bilgi vermişlerdir. Üç şârih de benzer şekilde çeşitli vesilelerle Kur'an, hadis ve tefsir gibi referanslardan yahut birtakım tasavvufi kaynaklardan lafzen iktibaslar yapmışlar ve Arapça ifadeleri verilen bu nakilleri çoğunlukla “buyurulmuşdur”, “denilmişdür” gibi kalıp ifadelerle sunmuşlardır. Ayrıca her üç şârihin de izahı yapılan beyitlerden sonra kendi manzumelerinden örnekler sundukları da görülmektedir. Anlam derinliği olan kimi beyitler uzun uzadıya şerh edilmişken bazı beyitler ise kısa bir şekilde açıklanmıştır. Hatta bazı beyitlerin yalnızca tercümesi verilmiştir. Örneğin aşağıda verilen ilk beyit kısa bir şekilde tercüme edilmişken, ikinci beyit ise daha detaylı açıklanmıştır. Ayrıca ikinci beyite şârihin bazı kelimelerin

kökenleri hakkında bilgi verdiği de dikkat çekmektedir. Zâtî'nin şerh ettiği kısımdan alıntılanan örnekte, şârih konuyla ilgili olarak kendisi de bir beyt kaydetmiştir:

انبيا چون با ادب رفتند راه
هر يکي شد خاص درگاه اله

“Enbiyâ çünkü edeb ile yola gittiler her biri Allah dergâhına mahsûs oldu. Dergâhın Fâriside nice ma’nâsı vardır. Kapu üstü ve kapu öni ve evlû sofa ve eşikdûr.” [8a]

پاک شد آن نور چشم عاشقان
از همه الایش کون و مکان

“Pâk oldu o ‘âşıkların gözi nûrî dünyânun dükeli bulaşıkından kevn olmaklık ma’nâsına masdardur. Mekân ism-i mekândur karârgâh ma’nâsına ikisi dahı ‘Arabîdür. Ya’nî Hazret-i Mevlânâ dünyâ ‘alâyıkına ta’alluk u muhabbet eylemedi. Kalb-i pâk ü dil-i tâb-nâk ile müddet-i ‘ömrini ‘aşk u şevk-i rûhânî zevki ile geçirdi dimekdür. Beyt li-mü’ellifihî:

Olari kılmadı dünyâda mükedder
Nukûş-ı kizb ile aslâ berâber” [32b]

Esasen her üç şârihin yaptıkları eylemi doğrudan şerh olarak değil de “*tercüme ve şerh*” şeklinde takdim etmeleri de bu duruma işaret etmektedir. Nitekim daha önce nakledildiği üzere Zâtî Efendi mukaddimesinde “*tercüman-ı Müfredât-ı Mesnevî*” ibaresini kullanırken Fahrî Efendi de hem kendi hem de Şâhî Efendi’nin şerhinden önce “*şerh u tercüme şürrâ...*” ifadesini kullanır. Ayrıca her üç şârihin aynı saiklerle hareket ederek *Gülşen-i Tevhîd*’de müfredât başlığıyla verilen ve *Mesnevî*’den alıntılanan beyitleri de şerh ettikleri dikkat çekmektedir. Bu açıdan Zâtî, Fahrî ve Şâhî’nin şerhlerini bir yönüyle *Mesnevî*’nin eksik bir şerhi olarak nitelemek de mümkündür. Öte yandan her üç şârih de *Mesnevî* kaynakları beyitleri, diğer beyitlere nazaran daha uzun izah etmişlerdir.

Yukarıda nakledildiği üzere aslında her üç şârihin şerh metodu birbirine benzemekle beraber Hüseyin Şâhî Efendi’nin şerhinde dikkat çeken bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Nitekim Şâhî’nin şerhinde manzum referanslara daha sık yer verildiği görülmektedir. Burada şârihlerin şerh metodlarının daha iyi anlaşılması ve sıhhatli bir mukayeseye imkân sağlaması açısından üç şârihten de bazı örnekler verilecektir. Zâtî Efendi’nin şerh ettiği kısımdaki ilk beyitlerin daha detaylı ve uzunca şerh edildiği görülmektedir. Şerhin sonlarına doğru ise Zâtî’nin çok detaylı açıklama yapmadığı ve çoğunlukla –*Mesnevî* kaynaklı olsalar dahi– beyitleri nesren Türkçeye aktarmakla yetindiği dikkat çekmektedir. Nitekim aşağıda verilen ilk örnek Süleyman Zâtî’nin şerhinin ilk sayfalarında yer almaktadır. Verilen alıntıdan da anlaşılacağı üzere Zâtî’nin şerhe konu beyitteki birtakım ifadelerden murat olunan manayı etraflica ele aldığı ve görüşlerini birtakım kelimakibar ve manzumelerle desteklediği görülür. Zâtî Efendi’nin şerh ettiği kısmın son sayfalarında yer alan ikinci örnekte ise şârihin beyti yalnızca Türkçeye tercüme ettiği görülmektedir:

رو زحبت سیم و زر دل را بشو
تا دلت روشن شود زانوار هو

“Yüri altun ve gümüş muhabbetinden gönlünü yu. Tâ ki gönlün envâr-ı Hû’dan rûşen ola. Ya’nî yüri var gönlünü gümüş altun sevgisinden pâk eyle. Altuna gümüşe muhabbet eylemek kalb

âyînesin mükedder eylemekdür. Zîrâ kalb âyînesini pâk ü tâb-nâk olmayınca tecelliyât-ı envâr-ı Hû o kalbe 'aks itmez. Zîrâ ki ism-i Hû ism-i a'zamdur denilen kavle göre pâdişâh-ı esmâdur. Fi'l-mesel erenler buyurır ki 'pâdişâh konmaz sarâyâ hâne ma'mûr olmadan.' Görmez misin nâyün içi haşv ile dolu iken nâyzen ana Hû demini urır mı? Ursa da o nâydan sît ü sadâ zâhîr olur mı? Binâ'en 'alâ hâzâ yaramaz harfât-ı dünyâ ile mükedder olan gönle hiç envâr-ı Hû 'aks ider mi kıyas eyle.

Hâne-i kalbi münevver ideli envâr-ı Hû
Ol sebebdan nakş olundu kalbüme esrâr-ı Hû" [4b-5a]

يا قناعت ميكشاييد چشم دل
سرمة صبر و قناعت را مهل

"Gönül gözi kanâ'at ile açılır. Sabr u kanâ'at sürmesin terk itme. Ya'nî çeşm-i dilün marazına 'ilâc sabr u kanâ'at itmege muhtâcdur." [88b]

Daha önce değinildiği üzere Süleyman Zâtî'nin şerhinin nihayete erdiği kısımdan sonraki 60 beyit Fahrî Ahmed Efendi tarafından şerh edilmiştir. Söz konusu kısımda Fahrî'nin beyitleri etraflıca açıkladığı ve yer yer kendi manzumelerinden örnekler verdiği görülmektedir. Şöyle ki kimi beyitlerin açıklamaları bir sayfayı geçecek uzunluktadır. Ayrıca Fahrî Ahmed şerhinde dikkat çeken en önemli husus şârihin kimi fikirlerini desteklemek için çeşitli referanslara başvurması ve yararlandığı kaynakları açıkça zikretmesidir. Bu açıdan Fahrî'nin, Zâtî Efendi'dne farklı bir tutum sergilediğini söylemek mümkündür. Örneğin, Fahrî Efendi'nin *Mesnevi*'den alınan müfredâtta olan aşağıdaki beyti detaylı bir şekilde izah ettiği ve fikirlerini desteklemek maksadıyla başta *Muhammediyye* olmak üzere çeşitli eserlerden faydalandığı ve son olarak ise konuya uygun bir beyit kaydettiği görülmektedir:

كون پرچاره است و هيچت چاره ني
تا كه نكشايد خدايت روز ني

"Kevn pür-hîledür ve hiç sana meded yokdur. Tâ ki cenâb-ı Hak sana feth itmeye bir revzen. Bu beydeki çâre evvel hîle sâni meded ma'nâsnadur ve ki beyân içündür. Revzenî de yâ vahdet-i revzen ma'lûm mekr ü hîleden âzâde ve pertev-i cemâl-i Kibriyâ ile dil ü cânı güşâde Hazret-i Mevlânâ kuddise sırrahû kerâmetle buyurırlar ki bu kevn-i fenâ ve bu dehr-i cefâ mu'tâd pür-mekr ü hiyel-i şeytânî ve pür-fiten-i husrânîdür ki nûşî nîş ve emvâlî melâl ve devleti mihnet ve sürûrî elem ve sûrî mâtemdür. Nitekim 'innema'l-kevnü hayâlün' buyurulmuşdur ve dahı 've hüve hakkun fi'l-hakîkatî' buyurıldığınun dahı ma'nâsı budur ki kevnün hakîkat-i zılliyyesi dahı vardır. Zîrâ bir nesnenün hayâl olması hak olmasını münâfî degüldür. Zîrâ hak olmasa hayâl mertebesinin vücûdî ile mevcûd olmazdı. Meselâ şemsün nûrına göre zıllun vücûdî mevcûddur velâkin zılliyyeti ile yine hakâyıktan bir hakîkatdür. Anun çün sûfiyyeye kemâl-i tenzîh ve takrîr ya'nî enfüs ü âfâkdan hakkı tahrîr lâzımdur. Zîrâ enfüs ü âfâk olmadan Hak bi-nefsihî kendine zâhîr idi ki Muhammediyye kitâbında gelür:

Yücede istegil anı ki suda aksidür ednâ

Ve'l-hâsıl derece-i hakîkate vâsıl ve hakîkat-i eşyâya muttali' olmayınca sana vechen mine'l-vücûh imdâd ü çâre yokdur. Meger cenâb-ı Hak ehl-i tahkîke resâ ile revzene-i dil ü cânını güşâ ve vâkıf-ı esrâr-ı Hudâ olup derd içinde dermân ü zulâm-ı leylîde şems ü nâr bulanlar gibi handân ve vâsıl-ı cânân olasin dimekdür.

Halâs olmak dilersen dehr-i pür-zehrûn revîşinden
İriş bir merd-i hak-bîne gözün aç perverîşinden." [103a-103b]

Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki Fahrî Ahmed'in şerh ettiği beyitlerin tümü yukarıdaki gibi teferruatlı değildir. Zira Fahrî Efendi de Zâtî'de olduğu gibi kimi beyitleri tercüme ederek kısaca izah etmiştir.

Şerhin son bölümünü kaleme almış olan Hüseyin Şâhî Efendi de diğer iki şârihle aynı yolu takip etmiştir. Nitekim söz konusu şârih kimi beyitleri etraflıca izah etmiş kimi beyitleri ise kısa bir şekilde açıklamıştır. Ayrıca Şâhî de diğer iki şârih gibi *Mesnevî* kaynaklı beyitleri *Gülşen-i Tevhîd* beyitlerine oranla daha fazla izah etmiştir. Bununla beraber Şâhî'nin babası ve hocası Zâtî gibi yalnızca tercüme yaptığı beyitler çok nadirdir. Fakat Hüseyin Şâhî Efendi'nin, *Gülşen-i Tevhîd*'in anlam derinliği olmayan, bir durum bildiren yahut dinleyici/okuyucuya hitap ağırlıklı beyitlerini yalnızca tercüme ederek diğer iki şârihle benzer tutumu sergilediği de vakidir. Bu açıdan Şâhî'nin babasından nispeten farklı bir tutum sergilediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Öte yandan Hüseyin Şâhî şerhinde en dikkat çekici nokta şârihin çok sayıda manzum parçaya yer vermiş olmasıdır. Zira Şâhî, *Mesnevî* kaynaklı hemen her beytin şerhinin sonunda Türkçe birer beyit nakletmiştir. Ayrıca Hüseyin Şâhî, bazı beyitlerin şerhinde başta Kur'an, hadis ve tefsir olmak üzere kimi dinî referanslardan yararlanmış ve yer yer bu kaynakları açıkça zikretmiştir. Örneğin aşağıda verilen ilk metinde Şâhî, *Mesnevî*'den alınan beyti detaylı bir şekilde açıklamış ve Fetih Suresi'ndeki bir ayetikerimeye (48/10) göndermede bulunmuştur. İkinci örnekte ise Şâhî'nin ilgili *Gülşen-i Tevhîd* beytini bir hadis üzerinden açıkladığı görülmektedir:

در دل تو مهر حق چون شد دوتو

هست حق را بی گمانی مهر تو

“Mâlik-i mihr-i muhabbet nâ'il-i berr-i meveddet Mevlânâ buyurır senün gönlünde muhabbetu'llâh iki kat oldu. Şikest-i hakkun dahı sana muhabbeti vardır. Tû vü tâ kat ma'nâsnadır. Dü-tû iki kat demek olur. Murâd-ı Mevlânâ budur ki biri muhabbet-i merdân biri hubb-ı Subhân. Gerçi bunlar sûretâ ikidür lâkin hakikatde birdür. Nitekim 'innellezîne yübâyî 'ûneke innemâ yübâyî 'ûna'llâh' buyurulmuşdur. Ya 'nî sende muhabbetu'llâh tahkik olup duhûl-ı tarîkate tevfiq müyesser olur ise bî-gümân yakînün olur. Hazret-i Hakkun dahı sana 'inâyet-i bî-gâyeti ve muhabbet ü meveddeti vardır. Li-mü'ellifihî eş-Şeyh Şâhî:

Hubb-ı mürşid hubb-ı Hakdur mutlakâ
Pâyidâr ol ele elümde çıka.” [287b-288a]

عشق بیگانهست از هر دوجهان

محرم او عاشقان دیوانگان

“Aşk iki cihândan bîgânedür. Onun mahremi dîvâne 'âşıklardur. Ya'nî 'ed-dünyâ harâmün 'alâ ehli'l-âhirati ve'l-âhirati harâmün 'alâ ehli'd-dünyâ ve hümâ harâmânü 'alâ ehli'llâhi' hadîs-i şerîfinün mefhûm-ı latîfidür ki iki cihândan müstagnî ve cemâlu'llâhdan mâ'adâsına ganîdür fe-efhem.” [293a]

Sonuç

Türk edebiyatında bilhassa XV. asırdan itibaren Arapça ve Farsça metinlerin açıklanmasında kullanılan şerh metodu, sonraki dönemlerde daha çok dinî, tasavvufî muhtevalı Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerin yorumlanmasında karşımıza çıkmaktadır. XVI. asırda Muğlalı İbrahim Şâhidî Dede tarafından kaleme alınmış olan *Gülşen-i Tevhîd* de böylesi Farsça eserlerden birisidir. Şöyle ki hayatını ilim ve Mevlevîlik yoluna vakfetmiş, Arapça, Farsça ve Türkçe pek çok eser kaleme almış velut bir şair olan Şâhidî Dede, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin her bir cildinden 100'er beyit seçmiş ve seçmiş olduğu her bir beyti beşer beyitle şerh ederek bu eserini oluşturmuştur.

Daha sonraki dönemlerde Türk klasik edebiyat ve tasavvuf edebiyatının model metinleri arasında yer alan, edebî muhitlerde ve sufi çevrelerde çokça rağbet gören *Gülşen-i Tevhîd*, onlarca kez istinsah edildiği gibi XIX. asrın sonlarında İstanbul'da Arap harfli olarak da basılmıştır. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin manzum bir şerhi olarak nitelendirebileceğimiz bu eserin farklı zamanlarda tercüme ve şerhlerinin yapıldığı da görülmüştür. Nitekim eser, Halvetî-Uşşâkî şeyh ve şairlerinden Abdullah Salâhaddîn Efendi tarafından Osmanlı Türkçesi'ne, XX. asrın münevverlerinden ve Mevlevî bendelerinden olan Afif Tektaş ve yakın dönem Mevlevî şeyh ve şairlerinden olan Midhat Baharî Beytur tarafından günümüz Türkçe'sine tercüme edildiği gibi XVII. yüzyıl Halvetî şeyh ve şairlerinden, aynı zamanda Mesnevîhân olan Mahmud Hulvî Efendi ve XVIII. yüzyıl Celvetî şeyh ve şairlerinden Keşanlı Süleyman Zâtî Efendi, bu zatın oğlu ve halifesi Hüseyin Şâhî Efendi ve bu zatın halifesi Şarköylü Fahrî Ahmed Efendi ile XIX. asır Mevlevî şeyh ve şairlerinden Mehmed Sa'îd Hemdem Çelebi tarafından da Osmanlı Türkçesi ile tercüme ve şerh olunmuştur.

Bu duruma göre *Gülşen-i Tevhîd*'in tercüme ve şerhleri daha ziyade Osmanlı döneminde Mevlevîlik yoluna mensup olan sufi, şair yahut müellifler tarafından yapılmış olup Halvetîlik yolundan bir, Celvetîlik yolundan ise üç sûfî şârih vardır. Eser üzerinde cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalar ise şerh değil tercüme niteliğindedir. Ayrıca bunlardan Abdullah Salâhaddîn Efendi'nin şerhi üzerinde bir doktora çalışması yapılmış olup, Zâtî ve Fahrî Efendi'lerin şerhleri hakkında birer ansiklopedi maddesi yazıldığı görülmüştür.

Hemen belirtelim ki Zâtî, Şâhî ve Fahrî Efendi'lerin şerhleri ayrı ayrı yapılmış şerhler ve eserin tamamının şerhi olmayıp altı defterden müteşekkil *Gülşen-i Tevhîd*'in ilk üç defterinin şerhini muhtevidir. Şöyle ki Zâtî Efendi'nin başlayıp tamamlayamadan vefat etmesi üzerine oğlu ve halifesi Hüseyin Şâhî Efendi tamamlamaya çalışmış ve eserin müsveddelerini vefatına yakın zamanda halifesi ve öğrencisi Fahrî Ahmed Efendi'ye vererek temize çekmesini istemiştir. Ancak Fahrî Efendi, mürşidi Şâhî Efendi'nin vefatının kendisi üzerindeki etkisinden dolayı olsa gerek ki epey zaman sonra mürşidinin kendisine verdiği müsveddeleri temize çekmek için eline almış, 60 beyti

içeren kısmının zarar görüp telef olduğunu fark etmiş, bunun üzerine söz konusu kısmı bizzat kendisi tercüme ve şerh ederek işlemi tamamlamıştır.

Velhâsıl başı Zâtî, ortası Fahrî ve sonu Şâhî tarafından olmak suretiyle üç Celvetî şârih tarafından kaleme alınan, kimi bölümlerinin iki veya üçü tarafından da açıklanmasına neden olan *Gülşen-i Tevhîd*, tasavvufî şerh edebiyatımızın ilginç ve nadir örneklerinden birini teşkil etmektedir.

Kaynaklar

- Abdülazîz, M. İ., & et-Tirâzî, N. M. (1987). *Fibrisü'l-mabttâtâtî't-Türkiyyeti'l-Osmâniyye* (C. 1). Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb.
- Açıkgöz, N. (2007). Muğla'da Mevlevîlik ve Şâhidî. *Mevlânâ Mesnevi ve Mevlevihaneler Sempozyumu* (30 Eylül - 1 Ekim 2006) *Bildirileri*. Manisa: MAKSAAD Yayınları.
- Arslan, M. (2014). Zâtî, Süleymân Efendi. *Türk edebiyatı isimler sözlüğü*.
<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/zati-suleyman-efendi>
- Aslan, Ü. (2008). Fahrî Ahmed ve şathiye şerhi. *Turkish Studies*, 3(4), 120-155.
<https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.361>
- Beytur, M. B. (2002). *Gülşen-i Tevhid - İbrahim Şahidi*. İstanbul: Kırkambar Kitaplığı.
- Bursalı Mehmed Tâhir. (2016). *Osmanlı müellifleri* (C. 1). (haz. M. A. Yekta Saraç). Ankara: TÜBA Yayınları.
- Ceylan, Ö. (2007). *Tasavvufî şiir şerhleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çıpan, M. (1985). *Muğlalı İbrahim Şâhidî: Hayâtı, edebî şahsiyeti, eserleri, Divân ve Gülşen-i Vahdet (Tenkidli metin)* [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi].
- Çıpan, M. (2010). Şâhidî, İbrâhim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 273-274). İstanbul: TDV Yayınları.
- Fahrî Ahmed Efendi (ts). *Şerh-i Gülşen-i Tevhid*. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdaî Efendi Koleksiyonu No: 1254/4, 50b-61a [Yazma].
- Fahrî Ahmed Efendi (ts). *Şerh-i Gülşen-i Tevhid*. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu No: 3435, 79b-107a.
- Hulvî, Şeyh Cemâleddîn Mahmûd (1049). *Bülbül-i Temcîd*. Vatikan Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Vat. Turc. 276 [Yazma].
- Hüseyin Şâhî (ts). *Şerh-i Gülşen-i Tevhid*. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu No: 3435, 107a-294a.
- Hüseyin Vassâf. (2006). *Sefîne-i evliyâ*. (haz. M. Akkuş, A. Yılmaz). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kulaksız, D. Ş. (2022). Şerh-i Şâhidî (Fahrî). *Türk edebiyatı eserler sözlüğü*.
<https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/serh-i-sahidi-fahri>
- Şıra, H. (2022). *Abdullah Salâhâddîn Uşşâkî'nin Terceme-i Gülşen-i Tevhîd'i (inceleme-metin)* [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi].
- Şimşek, S. (2010). Süleyman Zâtî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 110-111). İstanbul: TDV Yayınları.
- Şimşek, S. (2020). *Anadolu'da kurulmuş bir tarikat Celvetilik*. İstanbul: Ketebe Yayınları.

- Şimşek, S. (2021). *Keşanlı Süleyman Zâtî Efendi hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri (inceleme-metinler)*. Ankara: Gece Yayınları.
- Şimşek, S. (2022a). Gülşen-i Vahdet Şerhi (Zâtî). *Türk edebiyatı eserler sözlüğü*. <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/gulsen-i-vahdet-serhi-zati>
- Şimşek, S. (2022b). Keşanlı bilinmeyen bir Celvetî şâir: Hüseyin Şâhî Efendi. *100. Yılında Her Yönüyle Keşan* (ss. 689-704). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Şimşek, S. (2022c). Şerh-i Gülşen-i Tevhid. *Türk edebiyatı eserler sözlüğü*. <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/serh-i-gulsen-i-tevhid>
- Şimşek, S. (2023). *Hacı Bayrâm-ı Velî şerhleri*. İstanbul: Buhara Yayınları.
- Şimşek, S. (2024). *Hasan Sezâyî-i Gülşenî şerhleri*. İstanbul: Buhara Yayınları.
- Tan, B. (2013). Şâhidî, Muğlalı İbrahim Dede. *Türk edebiyatı isimler sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sahidi-muglali-ibrahim-dede>
- Tanç, N. (2021). Gülşen-i Tevhîd (Şâhidî). *Türk edebiyatı eserler sözlüğü*. <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/gulsen-i-tevhid-sahidi>
- Tektaş, A. (2012). *Gülşen-i Tevhîd -Tevhîd Bahçesi- Şâhidî İbrâhim Dede*. (haz. Mustafa Çiçekler). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Ünal, M. (2013). Fahrî, Ahmed. *Türk edebiyatı isimler sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/fahri-ahmed>
- Yazar, S. (2011). *Anadolu sabası klasik Türk edebiyatında tercüme ve şerh geleneği* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Yılmaz, O. (2007). Klâsik şerh edebiyatı literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. (9), 271-304.
- Zâtî Süleymân (Keşanlı) (ts.). *Şerh-i Gülşen-i Tevhid*. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu No: 3435, 1b-79a. [Yazma].